

תוכן העניינים

ט	תודות
1	פתח דבר
13	דברי רקע
27	חלק ראשון: תפעול הכאב
37	פרק ראשון: שימושי הסבל
79	פרק שני: לסחוט את האמת: עינויים
134	פרק שלישי: הקלת כאב
180	פרק רביעי: דפוסים של התנהגות כאב
231	חלק שני: ידע מתוך כאב
233	פרק חמישי: אוצר המילים של הכאב וסוגיו
266	פרק שישי: תולדות האנושות לפי הנצרות
314	פרק שביעי: ייסורי אדם, ייסורי אל
361	פרק שמיני: אל-כאב

409	אחרית דבר
414	מילון מונחים
422	קיצורים
423	ביבליוגרפיה
485	מפתח

פתח דבר

"כאב הוא תחושת ההתנוונות שלנו" (אוגוסטינוס, *De libero arbitrio*).
"כאב הוא הרתיעה מהדברים הקורים לנו נגד רצוננו" (אלכסנדר
Glossa in quatuor libri, אוגוסטינוס של
sententiarum Petri Lombardi).

"כאב הוא הקרע ברציפות" (אלכסנדר מהיילז מצטט וממציא את
Glossa in quatuor libri sententiarum – אי אפשר לוודא –
Petri Lombardi).

"כאב הוא תחושת קרע ברציפות" (מתאוס מאקוואספרטה, *Quaestiones*
disputatae).

"כאב אמיתי נובע רק מהשגה" (אנרי מגנט, *Quotlibeta magistri*)
Henrici Goethals a Gandavo).

"כאב הוא במדויק היפעלות, ותכונה של התאוה החושית, והוא נובע
מהשגה חושית ולא מן האובייקט הנתפס בחושים" (יוהאנס דנס
Quaestiones in tertium librum, סקוטוס מצטט את ויליאם מאוקם,
sententiarium).

"שני סוגי הכאב הם שינוי פתע במזג וקרע ברציפות" (ג'לנוס, *Opera*)
omnia).

"כאב הוא הרגשת דבר-מה מנוגד. אפשר למיין את כל הכאבים לשני
סוגים: שינוי מהיר בליחות [...] וקרע ברציפות" (אבן סינא, *Liber*
canonis Avicenne).

"כאב: חוויה חושית ורגשית בלתי נעימה הקשורה בכוח או בפועל

לנוק לרקמות, או המתוארת באופן הזה" (א' לינדבלום ואחרים, "Pain Terms").¹

שלל ההגדרות הסותרות ונטולות המכנה המשותף לכאב מהעת העתיקה ועד ימינו מוכיח עובדה פשוטה: אף שכמעט הכול חשים כאב, ההגדרות הכלליות שנוסחו לכאב הן קשות ובלתי מספקות. איש לא הצליח לנסח הגדרה לכאב גופני שיש בה כדי לסייע בהבנתו. ההגדרות שהובאו לעיל אינן מוסרות את המהות או את המשמעות של הכאב. הן נטועות בתחום דעת – סכולסטיקה או רפואה; הן מסבירות את התופעה אך לא מוסרות את המשמעות.²

1 המקורות לציטטות לעיל הם: Augustinus, *De libero arbitrio*, ed. W.M. Green, CCSL 29, Turnhout: Brepols, 1970, 3.23.69; Alexander of Hales, *Glossa in quatuor libri sententiarum Petri Lombardi*, BFSMA 14, Quaracchi: Collegium Sancti Bonaventurae, 1954, 168–69; Alexander of Hales, *Glossa in quatuor libri sententiarum Petri Lombardi*, 159; Matteo di Acquasparta, *Quaestiones disputatae*, BFSMA 18, Quaracchi: Collegium Sancti Bonaventurae, 1959, 114; Henri de Ghent, *Quotlibeta magistri Henrici Goethals a Gandavo*, Paris: Iodocus Badius, 1518, fol. 459; John Duns Scotus, *Quaestiones in tertium librum sententiarum*, vol. 14 of *Opera omnia*, Paris: Vivès, 1894; Galenus, *Opera omnia*, ed. Carolus Gottlob Kühn, 20 vols., Leipzig: Cnobloch, 1821–33, 8:80; Avicenna, *Liber canonis Avicenne revisus et ab omni errore mendaque purgatus summaque cum diligentia impressus*, Venice, 1507; repr., Hildesheim: Georg Olms, 1964, fol. 38r; Ulf Lindblom et al., "Pain Terms: A Current List with Definitions and Notes on Usage", *Pain* 24, supplement 1 (1986), S217

2 פילוסופים מודרניים התמודדו אף הם עם בעיית הגדרת הכאב, ללא הצלחה יותר מקודמיהם. ראו: Nikola Grahek, *Feeling Pain and Being in Pain*, ed. Murat Aydede, 2nd edn, Cambridge, MA: MIT Press, 2007, *Pain: New Essays on Its Nature and the Methodology of Its Study*, Cambridge, MA: MIT Press, 2005. בשנים האחרונות התפרסמו כמה מחקרים חדשים על ההיסטוריה של הכאב בעת החדשה. ראו: Javier Moscoso, *Pain: A Cultural History*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012; Joanna Bourke, *The Story of Pain: From Prayer to Painkillers*, וכן: Oxford: Oxford University Press, 2014

עם זאת, להגדרות הללו יש כמה קווים משותפים. ההגדרות הסכולסטיות אינן מנתקות את הזיקה בין הכאב הגופני לנפש האדם ולרגשות. רבים מהמגדירים מצטטים (או ממציאים) מקורות מהעת העתיקה לצורך ניסוח ההגדרה. לעומת זאת, ההגדרות הרפואיות הן פונקציונליות בלבד: הן מציינות את גורמי הכאב במקום להגדיר אותו. למעשה, הן ראויות להיקרא הגדרות פשוט משום שכל המומחים לרפואה בימי הביניים חזרו על דברי בני הסמכא בתחום מן העת העתיקה, כאילו רשימת הגורמים כשלעצמה היא הגדרה מספקת. אפילו ההגדרה הרפואית המודרנית נשענת על הגורמים, אם כי בדרך מרומזת יותר. אם כן, כאב גופני היה ועודנו כמעט בלתי ניתן להגדרה וקשור לבלי הפרד לתגובות או לגורמים רגשיים. ובכל זאת, כאב היה ועודנו חוויה כלל-אנושית.

כאב ליווה את המין האנושי משחר ההיסטוריה. אין הוא תופעה הקשורה לתקופה מסוימת, אך חברות שונות בתקופות שונות נהגו לפי קודים שונים של התנהגות ושל רגישות ביחס לכאב. תופעה זו הביאה כמה היסטוריונים לידי המסקנה השגויה כי לפנים סבלו אנשים מסוימים פחות מאתנו, פשוט משום שהם לא תיעדו את ייסוריהם. הכאב מופיע בתעודות ההיסטוריות ונעלם מהן – כמו נוף המואר להרף עין בזרקור ואז שב ומתכסה באפלה. בימי הביניים המאוחרים מציירים המקורות בחדות רבה את נוף הכאב. כל דרכי הביטוי של התרבות גויסו לשם ניסוח הכאב, לשם עמידה על טיבו ולשם הצגתו בדרך הראוונת ביותר. לא רק הסובלים עצמם, אלא גם המומחים – רופאים, תאולוגים ומשפטנים – כתבו איש איש את גרסתו לכאב. וכך, תחושה אישית במהותה הייתה לתופעה חברתית, דתית ותרבותית.

הספר הזה אינו דן בכאב בימי הביניים, שכן אין בכוחנו לדעת את הכאב עצמו. הוא דן באופן שבו אנשים חשבו על כאב ובמה שעשו לגביו; כיצד המשיגו אותו, כיצד הסבירו אותו לעצמם ולאחרים. המילה "אנשים" פירושה בעיקר אלה שהותירו אחריהם רישומים. המוני המתייסרים, שאת קולותיהם אין אנו יכולים לשמוע מעבר לתהום הדורות, נגישים לנו רק דרך כתביהם של אלה שאמרו להם כיצד להתנהג, במה להאמין, כיצד להקל את הכאב וכיצד לסבול אותו בדרך נאותה. חשוב מכול: אותן סמכויות אמרו לאנשים כיצד להרגיש

ומה להרגיש. מומחים בניהול כאב ובפירושו – מטיפים, מלומדים, רופאים ומשפטנים – אמרו לסובלים שהם יכולים להתחקות אחר שורשי כאבם אצל חוה, בת האנוש הראשונה שידעה את חבלי הלידה; דרך ישו, שקיבל עליו ייסורים מרצון למען גאולת האדם; דרך מרטירים שעמדו בכאב והפגינו את להט אמונתם באבני המרה ובכאבי הראש שלהם או בעתיד הנכון להם בכור המצרף, או גרוע מכך – בגיהנום. היו מי שהותירו אחריהם מכתבים או כתבים אוטוביוגרפיים, עדות לייסוריהם. ברוב המקרים יש בידינו רק עדויות מכלי שני מפי הצופים בהתייסרות – חומלים או אדישים, אוהדים או נגעלים. לעתים הרשו לעצמם הצופים לחדור לעולם הרגשות של הסובלים ולתאר ולהמציא את כאבם. שפע העדויות מימי הביניים המאוחרים כמוהו כמדד של רמות העניין והחמלה וכן של המציצנות והאכזריות ששררו בחברה הזאת. תחושה שראוי להביע ולתעד, ולא להחניק ולמגר, היה לה סיכוי טוב להטביע את חותמה על מורשת התקופה, וזו בדיוק הייתה מנת חלקו של הכאב בימי הביניים המאוחרים.

מדוע התגבר העיסוק בכאב? תשובה מקובלת אחת היא שהיו יותר גורמים לסבל בתקופה שהייתה מוכה בדבר השחור, ברעב ובמלחמות יותר מכל תקופה אחרת. בעיני הבקיאים בכרוניקות של ימי הביניים המוקדמים, המציצנות לעתים בלשון יבשה שבשנה כלשהי התחולל רעב גדול או אסון, התשובה הזאת אינה משכנעת. לחלופין אפשר לטעון שביטויי הכאב המרובים בתרבות ימי הביניים המאוחרים היו פשוט חלק ממגמה תרבותית של רגישות מוגברת לעולם התחושות והבעתו, שראשיתה במאה האחת-עשרה ושיאה כנראה בתרבות הבארוק. במילים אחרות: ביטויי הכאב המרובים בימי הביניים המאוחרים היו חלק ממגמה ארוכת טווח. אולם אני טוענת שתרבות הכאב בין המאה השלוש-עשרה למאה החמש-עשרה הייתה ייחודית במובנים רבים. אין מדובר פשוט בשינויים שהתחוללו במוסכמות ההתנהגות סביב הכאב; תרבות הכאב בימי הביניים המאוחרים התאפיינה בדרכים רבות פנים לטפל בכאב – אפילו בתחומי דעת שהיינו מחשיבים לא רלוונטיים – ובחשיבות החיובית האדירה שייחסו לכאב: אין להתעלם מהכאב, להביס אותו או להתעלות מעליו; את הכאב יש לחוש בלהט הולך ומעמיק.

העניין הגובר בכאב בא לידי ביטוי ברפואה, במשפט ובתאולוגיה, והמסגרת הסכולסטית שסיפקה תשתית מבנית לשלושת התחומים הללו אפשרה לתחומי ידע שונים להפרות זה את זה ולהגיב זה לזה. בדרך כלל חיפשו ההוגים שעסקו בכאב (אם כי לא תמיד מצאו) תשובה לשאלה מה מטרת התחושה שאדם נרתע ממנה באופן אוטומטי. השימוש בכאב ויישומו היו לא רק עיסוק רגשי בלתי נשלט, אלא גם נחשבו להיבטים של תהליך תרבות טלאולוגי חובק כול. באמצעות בחירה במה שאחרים מבקשים להימנע ממנו, טענו ההוגים בימי הביניים, האדם יכול להביא את עצמו לידי שלמות. למען האמת עלי לציין כי רופאים מצאו תועלת בהליכים מכאיבים מסוימים, אבל לא בכאב כשהוא לעצמו. הם מתאימים לפרדיגמה שלי רק משום שהם ראו סגולות מעטות בלבד בשיכוך או באלחוש.

שני פרדוקסים עמדו ביסוד תופעת הכאב. האחד היה המתח בין רתיעתו הטבעית של האדם מכאבו שלו לבין המסר הנצחי של המטיפים, שלפיו בכאב יש תועלת מוסרית למידותיו הטובות של האדם. תמצית הפרדוקס הזה מופיעה בטענתו של גיום מאוברן (Guillaume d'Auvergne, בישוף פריז, מת ב-1249), ולפיה הכאב הוא טוב משום שהוא רע, ומועיל משום שהוא הרסני. הפרדוקס השני היה בין החוויה לציפייה. סיפורי מוסר (exempla), דרשות, סיפורים על מרטירים חסינים לכאב ואגדות על אנשים שהתייסרו במכאובים אך נרפאו בדרך נס – כל אלה עמדו תמיד בסתירה למציאות האכזרית, שבה לא הייתה שום תרופה יעילה לשיכוך הכאב. ואולם לסיפורים כאלה הייתה השפעה רק על מי שאכן ידעו מהו כאב, שכן רק כך הם יכלו להעריך כמה נהדרים הם הקלת הכאב או העדרו המוחלט. בני אדם אולי התרגלו לריחות ולרעשים אך לא לכאב כרוני, והימצאותו בכול ליוותה את הקיום האנושי בצרימה מתמדת. אין תמה אפוא שבמקרים רבים פירשו מחברים את התנהגותם של המתייסרים בכאב כטירוף הדעת. אפשר היה לפרש את שפת הגוף נטולת השליטה, הן של הסובלים הן של מוכי השיגעון, כתופעה זהה. חשוב לציין שתיאורים כאלה נכתבו בדרך כלל רק כאשר המספר עסק ב"כאב רע", שהקדוש או המרפא יכניעו לאלתר. מעטים היו הסובלים שזכו לייסורים משמים והתנהגו כמשוגעים.

באופן כללי, תרבויות המערב המושתתות על הרפואה המודרנית נוהגות בכאב כבאויב שיש להביסו. החברה בימי הביניים המאוחרים לא ניסתה למגר את החיה, אלא לביית אותה בכמה דרכים. היא העניקה לכאב משמעות חיוביות: הכאב שימושי; הוא המפתח לפיצוח סודות רוח האדם וגופו. אבני היסוד של הפירוש הזה מצויות בכתבי הקודש ובכתבי אבות הכנסייה, ובימי הביניים המאוחרים היה הסבל נושא אהוב במיוחד. אין זה מקרה שהפירוש שכתב גרגוריוס הגדול לספר איוב היה פופולרי בימי הביניים המאוחרים ושהוא נמצא ראוי לתרגום לכמה שפות מקומיות.

על יסוד המסורת הזאת הופיע השימוש בכאב. אינקוויזיטורים הורו לענות חשודים כדי לסחוט מהם הודאות; רופאים חקרו את המטופלים על סוג הכאב שהם חשים כדי לפענח את התסמינים שלהם ולאבחן את המחלה; מאמינים אדוקים הכאיבו לעצמם כדי להבין על בשרם את הצליבה; סובלים שלא מרצון יכלו לפרש ולאבחן את מחלתם כעונש, כסימן לחסד אלוהי או כמטרד וכסיבה לחיפוש אחר מרפא מידי רופאים או קדושים. כאשר אנו קוראים סיפור על אדם השרוי בכאבים עזים אך מסתיר אותם בגבורה, עלינו לפקפק בתיאור הזה. אם הסוואת הכאב מוצלחת כל כך, כיצד ידע עליה המספר? מאחר שאנשים (טובים) רבים כל כך בימי הביניים תוארו כמי שמסווים את כאבם בגבורה, הסוד כנראה היה גלוי. נראה שהיו שיטות מוכרות ומוסכמות להסתיר את הכאב בגבורה ובה ובעת להראות שהאדם אכן מסתיר אותו בגבורה. הסתרת הכאב הייתה מופע בפני עצמו. לכל כאב הייתה משמעות זמינה לפענוח, לקריאה, לפירוש ולהבנה.

האמונה שאפשר להבין את מטרת הכאב הובילה לתפיסות בדבר שימושו הרבים. לשם הנוחות אפשר לחלק אותם לשתי קבוצות עיקריות: כאב המשמש כלי וכאב המשמש אות. התועלת שבכאב עשתה אותו לכלי רב-תכליתי. בעת שהכמרים של הקהילה רצו להניא את צאן מרעיתם מלחטוא, הם המליצו לעתים על הכאבה גופנית כאמצעי במעשה התשובה. כאשר צדיקים חיפשו דרך לעמוד בפיתויים, שימש אותם הכאב נאמנה לזיכוכ הנפש והגוף. בשעה שמטיפים ביקשו להחזיר מידות טובות במאזיניהם, הם דיברו על הייסורים הצפויים לחוטאים בגיהנום במילים המוחשיות והמבעיתות